
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΔΗΣ, ΠΕΡΙ ΥΛΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 1, 30

Διοσκουρ., Π. ὅλ. Ιατρ. 1, 30 [I 35, 25-26 Wellmann]¹: χρῶνται δὲ αὐτῷ [sc. τῷ Σικυωνίῳ ἐλαίῳ] καὶ αἱ γυναῖκες {ἐπὶ τῷ προσώπῳ} ἐπὶ τῷ στιλβώθρῳ.

αἱ om. p | ἐπὶ τῷ προσώπῳ om. H : del. Wellmann (gloss.) | στιλβώθρῳ libri, format. ut φίλωθρον

Στο παραπάνω χωρίο γίνεται λόγος για την χρήση του Σικυωνίου ἐλαίου ως καλλυντικού που χρησιμοποιείται για να προσθέσει λάμψη στα πρόσωπα των γυναικών. Το κείμενο, όπως παραδίδεται από τα χφφ. που χρησιμοποίησε ο M. Wellmann², είναι προβληματικό, με τους δύο αλλεπάλληλους εμπρόθετους προσδιορισμούς χατά δοτική (ἐπὶ τῷ ...). Στο κείμενο που υιοθετεί ο Wellmann, ο προτεινόμενος οβελισμός του ἐπὶ τῷ προσώπῳ (με το αιτιολογικό ότι αποτελεί γλώσσημα) δεν αποχαθιστά το κείμενο ικανοποιητικά. Εξάλλου, η αιτιολογία του γλώσσηματος δεν είναι πειστική, αφού ο οβελιζόμενος εμπρόθετος προσδιορισμός όχι μόνον αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα του κειμένου³, αλλά επιπλέον παραδίδεται, σύμφωνα με το χριτικό υπόμνημα, από όλους τους κώδικες του Διοσκουρίδη που ελήφθησαν υπόψη, με μόνη εξαίρεση τον H. Άλλα και η παράλειψη του ἐπὶ τῷ προσώπῳ στον χώδ. H (η οποία, προφανώς, επηρέασε τον Wellmann στην πρόταση του οβελισμού) μπορεί εύχολα να αποδοθεί σε αντιγραφικό λάθος, οφειλόμενο σε ομοίαρχτο.

Ο Wellmann, στον πρόλογο του δεύτερου τόμου της έκδοσης του Διοσκουρίδη, καταγράφει 28 χφφ. που παραδίδουν το ελληνικό κείμενο του γιατρού αυτού. Ανάμεσά τους περιλαμβάνει και το χφ. Αθων. Λαύρας Ω 75 (Ath.) του 12ου αι., που το γνωρίζει όχι από αυτοφία αλλά από περιγραφή του C. Fredrich. Με βάση τις πληροφορίες του Fredrich το κατατάσσει στην τρίτη οικογένεια της δεύτερης recensio και προσδιορίζει την θέση του στο στέμμα. Μη θεωρώντας, όμως, το χφ. αξιόλογο, δεν το λαμβάνει υπόψη του στην έκδοση του κειμένου⁴. Ωστόσο, νεότερη μελέτη⁵ απέδειξε ότι ο Ath. «μαρτυρεῖ πληθώρα

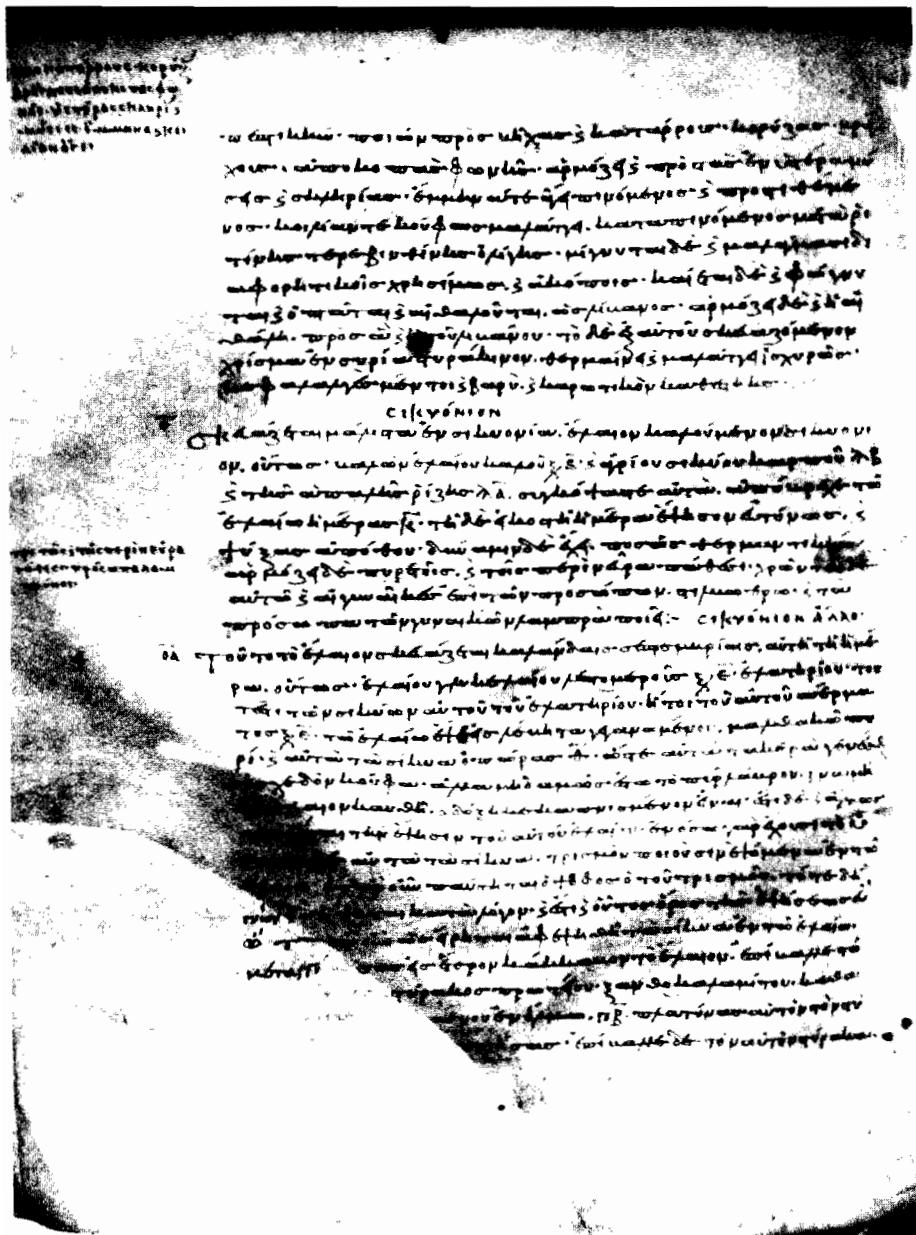
1. Bλ. M. Wellmann, *Pedanii Dioscuridis Anazarbei De materia medica libri quinque*, τ. 1, Berolini 1907 (ανατύπ. 1958).

2. Bλ. Wellmann, ὁ.π., τ. 2, Berolini 1906 (ανατύπ. 1958), σσ. VI-XXIII.

3. Bλ. και την υποσημ. 10.

4. Για όλα αυτά βλ. Wellmann, ὁ.π., τ. 2, σσ. V-XXIV, και σ. XXV, στον Index siglorum. Η διαπίστωση ότι το χφ. δεν λαμβάνεται υπόψη στην έκδοση του κειμένου προκύπτει και από το χριτικό υπόμνημα της έκδοσης.

5. Bλ. Γ. A. Χριστοδούλου, *Σύμμικτα χριτικά*, Αθήνα 1986, κεφ. X, «Ο Αθωνικός χώδ. Μεγ. Λαύρας Ω 75 τοῦ Διοσκορίδη. Παλαιογραφική έπισκόπηση», σσ. 131-161.

Κώδικας Αθων. Λαύρας Ω 75, φ. 165v: Το λήμμα Σικυόνιον.

ἀποχλειστικῶν, συχνότατα δὲ καλύτερων γραφῶν»⁶, αλλά και «έπικυρώνει συχνότατα εἰκασίες και διορθώσεις μεταγενεστέρων λογίων»⁷. Τα παραπάνω αποτελούν επαρχέστατη δικαιολογία για να αναθεωρηθεί η ἀποφή για την αξία του Ath.⁸, και να αξιοποιηθούν οι γραφές του σε μελλοντική ἔκδοση του Διοσκουρίδη.

Όσον αφορά το εξεταζόμενο χωρίο, ο κώδ. Ath. παραδίδει το ακόλουθο χείμενο: χρῶνται δὲ αὐτῷ και ἀλιγάτικες ἐπὶ τῶν προσώπων στιλβώθρω⁹ («αυτό το χρησιμοποιούν και οι γυναίκες στα πρόσωπά τους ως λαμπρυντικό»). Το χείμενο αυτό είναι καλύτερο από το υιοθετούμενο από τον Wellmann, και ορθότερο τόσο νοηματικά όσο και συνταχτικά, επειδή (α) με τον εμπρόθετο προσδιορισμό ἐπὶ τῶν προσώπων δηλώνεται το μέρος του σώματος στο οποίο χρησιμοποιείται το καλλυντικό¹⁰. (β) στην θέση της δοτικής τῷ προσώπῳ (Wellmann) υπάρχει το ορθότερο τῶν προσώπων¹¹. (γ) δεν παραδίδονται οι δύο πρώτες λέξεις (ἐπὶ τῷ)¹² του δεύτερου, σύμφωνα με την ἔκδοση, εμπρόθετου προσδιορισμού, και η συνταχτική λειτουργία της παραδεδομένης δοτικής στιλβώθρω (επιρρηματικό κατηγορούμενο στο αὐτῷ) είναι πλήρως εναρμονισμένη με τα συμφράζόμενα.

Τστερα από τα παραπάνω, προτείνω να απορριφθεί το χείμενο που υιοθετεί ο M. Wellmann στο εξεταζόμενο χωρίο και να αντικατασταθεί από αυτό που παραδίδει ο Ath.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΙΓΑΙΟ ΛΙΜΑΝΙΟ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

6. Βλ. Χριστοδούλου, ὁ.π., σσ. 151-155 (χαταγράφονται 40 σχετικά χωρία).

7. Βλ. Χριστοδούλου, ὁ.π., σσ. 155-158· από τις 95 διαφορετικές γραφές του Ath. που χαταγράφονται, οι 70 επικυρώνουν βελτιωτικές επεμβάσεις ή εικασίες του Wellmann.

8. Πρβ. Χριστοδούλου, ὁ.π., σ. 144, υποσημ. 31.

9. Το χείμενο του Ath. συνεχίζει ως ακολούθως: και τὰ πρόσωπα τῶν γυναικῶν λαμπρὰ ποιεῖ. Βλ. και κώδ. Scorialensis gr. Σ-I-17 του 15ου αι., φ. 132r (ο Scorialensis είναι έμμεσο ή άμεσο απόγραφο του Ath.: την ἀποφή αυτή την απάζεται ο Wellmann, ὁ.π., τ. 2, σ. XIX, και άλλοι νεότεροι μελετητές).

10. Το ἐπὶ τῶν προσώπων δεν μπορεί να θεωρηθεί γλώσσημα ούτε περιττή αναφορά, επειδή το στιλβώθρον (ή στιλβωμα) χρησιμοποιείται ως καλλυντικό όχι μόνον του προσώπου αλλά και του λοιπού σώματος· βλ. Διοσκουρ., Π. ὥλ. ιατρ. 5, 155 [III 105, 7-8 Wellmann]. Επιπλέον, ο Διοσκουρίδης τρεις ακόμη φορές κάνει λόγο για στιλβώσιν του προσώπου (στο τρίτο από τα παρακάτω χωρία αναφέρονται ρητά ως χρήστες του στιλβώματος οι γυναίκες): βλ. Π. ὥλ. ιατρ. 1, 70 [I 67, 11-12 Wellmann]- 1, 84 [I 80, 17-19 Wellmann], και 2, 80 [I 163, 20-22 Wellmann]· πρβ. και 2, 135 [I 207, 5-6 Wellmann]. Μία φορά ακόμη κάνει λόγο γενικά για στιλβώματα (χωρίς να αναφέρεται ούτε σε χρήστες ούτε σε μέρη του σώματος): βλ. Π. ὥλ. ιατρ. 1, 47 [I 45, 16 Wellmann].

11. Η γραφή (ἐπι) τῷ προσώπῳ μπορεί να προήλθε από την επίδραση της δοτικής στιλβώθρω. Εξάλλου, στον Διοσκουρίδη, σε ανάλογα συμφράζόμενα, δεν εντοπίζεται παρόμοια σύνταξη (ἐπι + δοτ. μέρους του σώματος)· η σύνταξη που απαντά είναι ἐπι + γεν.

12. Η επανάληψη των δύο αυτών λέξεων μπορεί κάλλιστα να οφείλεται σε διπλογραφία.

**ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ
ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΖΙΧΝΑΣ**
(*Univeritätsbibliothek Leipzig, cod. gr. 19*)

Βορειοδυτικά της σημερινής κωμόπολης Ζίχνας βρίσκονται τα ερείπια του βυζαντινού οικώνυμου κάστρου. Τις τύχες αυτού του κάστρου προσπάθησε να ανιχνεύσει με βάση τις πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα ο N. K. Μουτσόπουλος σε πρόσφατη μελέτη του¹. Οι πληροφορίες για τον βυζαντινό αυτόν οικισμό είναι ανύπαρχτες μέχρι τον 12ο αιώνα. Από τις αρχές όμως του 13ου αιώνα φαίνεται ότι η Ζίχνα μπαίνει προσδευτικά στο ιστορικό σκηνικό, καθώς βρίσκεται στον δρόμο τόσο των Φράγκων όσο και των ηγεμόνων της αυτοχρατορίας της Νίκαιας προς τη Θεσσαλονίκη. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στον αυτοχράτορα Ανδρόνικο Β' και στον εγγονό του, μετέπειτα αυτοχράτορα Ανδρόνικο Γ' (1321-1328)², η Ζίχνα βρίσκεται στη σφαίρα επιρροής του πρεσβύτερου Ανδρονίκου. Μόνο στο τέλος της ταραγμένης αυτής φάσης περνά στη δικαιοδοσία του εγγονού του. Στην αλλαγή αυτή συνέβαλε ο μέγας παπίας Αλέξιος Τζαμπλάκων, που αυτή την εποχή ήταν διοικητής των Σερρών³. Το γεγονός της παράδοσης της Ζίχνας περιγράφεται από τον φιλικά προσκείμενο στον Ανδρόνικο Γ' ιστορικό της εποχής Ιωάννη Καντακουζηνό⁴, ενώ αποσιωπάται πλήρως από τον φίλο και θαυμαστή του Ανδρονίκου Β', Νικηφόρο Γρηγορά.

1. «Το βυζαντινό κάστρο της Ζίχνας, Συμβολή στη μελέτη ενός βυζαντινού οχυρού οικισμού στην περιοχή του Στρυμώνα», Επιστ. Επετ. Πολυτεχνικής Σχολής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων 10 (1986) 163-338. Για τη Ζίχνα, μια κωμόπολη που βρίσκεται στα ανατολικά της πόλης των Σερρών, βλ. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie [Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 158]*, Paris 1945, I, σ. 194.

2. Βλ. U. Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam 1965, σσ. 7-52 (ιδιάτερα σ. 45).

3. Για τον Αλέξιο Τζαμπλάκωνα βλ. E. Trapp, κ.ά. (επιμ.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien 1976 x.ε., αρ. 22748 (στο εξής PLP).

4. Βλ. Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, Bonnae 1828-1832, I, 262-263: Βασιλεὺς δὲ ὡς ἐγένετο ἐν Χριστουπόλει, ἐπει ἐπύθετο αὐτοὺς ἀφιγμένους εἰς Φεράς, ἢει καὶ αὐτὸς αὐτῶν κατόπιν καὶ ἐστρατοπέδευσεν ἐν πολιχνίῳ τινὶ Ζίχνα προσαγορευομένῳ, ἐγγὺς Φερῶν. οἱ δὲ Ζίχνιοι καὶ πρότερον μὲν ἀφεστριχότες ἥδη ταῖς γνάμαις πρὸς βασιλέα τὸν νέον, Ἀλέξιον Τζαμπλάκωνας τοῦ μεγάλου παπίου ἐνάγοντος πρὸς τοῦτο, ἐκ Χριστουπόλεως κρύφα πρὸς αὐτὸν διαλεγομένου, τότε δὲ οὐκ ἐλπίσιν, ἀλλ' ἐν βεβαίῳ ἥδη τὴν βοήθειαν δρῶντες, ἀπέστησαν ἀναφανδόν, καὶ βασιλεῖ προσεχώρησαν τῷ νέῳ καὶ τὸ πόλιομα ἐνεχείρισαν. στρατοπεδεύσας δὲ ὁ βασιλεὺς τὸν Ζίχνα ἡμέρας δύο, ὡς ἂν ἔτε τῶν τῆς ὁδοιπορίας πόνων καὶ τῶν ὑετῶν καὶ τῶν χειμώνων ἡ στρατιὰ ἀνακτήσηται ἐστήν (ἡν γὰρ δὴ κατὰ μῆνα Ιανουάριον ἡ τοῦ χειμῶνος ὥρα). τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ὁ πλιζεσθα τὴν στρατιὰν τῇ σάλπιγγι ἐκέλευσε σημῆναι. Βλ. ακόμη Johannes Kantakuzenos, *Geschichte*, übersetzt und erläutert von G. Fatouros und T. Krischer, 1. Teil, Stuttgart 1982, σσ. 179 καὶ 295.

Αν όμως η παράδοση της Ζίχνας δεν χρονολογείται με ακρίβεια από τον Ιωάννη Καντακουζηνό, προφανώς γιατί αποτελεί μια λεπτομέρεια στην περιγραφή της προέλασης του Ανδρονίκου Γ' προς τη Θεσσαλονίκη, μια σύντομη σημείωση του χειρογράφου αρ. 19 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Λιψίας συμπληρώνει την ιστορική μας γνώση. Στην χάρτω ώα του φύλλου 61^g διαχρίνει χανείς με αρκετή δυσκολία μια σημείωση τριών γραμμών:

+ τη ε τοῦ γεναρίου μινός ἡμέρα τρίτη ἐπαρεδώθη τὸ χάστρων ἡμῶν ἡ στον χραταιιν (lege εἰς τὸν χραταιὸν) καὶ ἄγ(ιον)

ημων αὐθέντην καὶ βασιλαία το ναιων (lege τὸν νέον)· ἐλθόντος ἐνταῦθ[α] συναχερείμ δ τζαμπλάχον· δ συρτζιάννης

ὅπλι[σ]μένος .. δ σεναχερείμ [.....] στρατ.. οτε βογλ.
.. ο ἔτους .ζωλς ἵνδ(ικτιῶνος) ια +

Το περιεχόμενο της σημείωσης είναι προφανές· αναφέρεται στην παράδοση ενός χάστρου στον «νέο βασιλέα», που συνέβη στις 5 Ιανουαρίου του 1328, στην ενδέκατη ινδικτιώνα. Αν και στη σημείωση δεν χατονομάζεται ούτε ο αυτοχράτορας ούτε το χάστρο, η ακριβής χρονολογία της παράδοσης και η μνεία του ονόματος του Τζαμπλάχωνος χαθιστά την ταύτιση με τον Ανδρόνικο Γ' και με το χάστρο της Ζίχνας αδιαμφισβήτητη. Ο αυτοχράτορας βρίσκεται έξω από την πόλη, όπως ξέρουμε από την αφήγηση του Καντακουζηνού, τον Ιανουάριο του 1328, όταν ο Αλέξιος Τζαμπλάχων επηρεάζει τους χατοίχους της υπέρ αυτού⁵. Ο Σεναχερείμ που αναφέρεται στη σημείωση πρέπει να ταυτίζεται με τον μέγα στρατοπεδάρχη Άγγελο Σεναχερείμ⁶, θείο του Ανδρόνικου Γ', του Ιωάννη Καντακουζηνού και του Συργιάννη Παλαιολόγου Φιλανθρωπηνού⁷, που ήταν διοικητής αυτά τα χρόνια διαφόρων πόλεων της Μακεδονίας και της Θράκης. Με αυτόν πρέπει να ταυτίζεται και ο Συργιάννης της σημείωσης του χειρογράφου. Η αναγνώριση της ταυτότητας του Τζαμπλάχωνα είναι ακόμη πιο απλή, αφού ο Αλέξιος Τζαμπλάχων, χεφαλή των Σερρών, αναφέρεται ως πρόσωπο που, όπως είδαμε, σχετίζεται με την παράδοση και από τον Ιωάννη Καντακουζηνό.

Η σημείωση είναι αρκετά ανορθόγραφη, η χρονολόγηση όμως είναι απολύτως ακριβής· η πέμπτη Ιανουαρίου του 1328 ήταν ημέρα Τρίτη και το 1328 συμπίπτει με την ενδέκατη ινδικτιώνα. Το γεγονός ότι το όνομα του χάστρου δεν αναφέρεται υποδηλώνει ότι η σημείωση γράφτηκε μέσα στο ίδιο χάστρο την ημέρα της παράδοσης, αφού στο φ. 61 περιέχονται τα τροπάρια της παραμονής των Θεοφανείων, της πέμπτης δηλαδή Ιανουαρίου. Το χειρόγραφο είναι ένα στιχηράριο γραμμένο σε περγαμηνή που διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Ο

5. Βλ. τη σημ. 6.

6. Βλ. PLP 25146.

7. Βλ. PLP 27167.

V. Gardthausen⁸ το χρονολογεί με επιφύλαξη στον 14ο αι., η ομοιότητα όμως που παρουσιάζει με το στιχηράριο του Ιωάννη Δαλασσηνού (Vind. theol. gr. 181), η αντιγραφή του οποίου ολοκληρώθηκε στις 20 Φεβρουαρίου του 1221⁹, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι το χειρόγραφο της Λιψίας γράφτηκε την ίδια περίπου εποχή, στο πρώτο δηλαδή μισό του 13ου αι.

Αν για τη χρονολόγηση του κώδικα μας διαθέτουμε κάποιες ενδείξεις, δεν συμβαίνει το ίδιο και για την προέλευσή του. Το χειρόγραφο είναι γραμμένο και διακοσμημένο με επιμέλεια αλλά και λιτότητα. Εκτός από μια δυσανάγνωστη σήμερα, και ανώνυμη επίκληση του γραφέα στην επάνω ώα του πρώτου φύλλου, τίποτε δεν μαρτυρεί την καταγωγή του. Η έλλειψη κάθε είδους κτητορικού σημειώματος μας οδηγεί στο πιθανό συμπέρασμα ότι το χειρόγραφο δεν ανήκε ποτέ σε κάποια μοναστηριακή βιβλιοθήκη, ενώ το περιεχόμενό του μας επιτρέπει να υποθέσουμε βάσιμα ότι δεν ανήκε σε κάποιον ιδιώτη. Ίσως η φροντισμένη αντιγραφή του και η παλαιότητά του θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ενδείξεις για την ενδεχόμενη σχέση του με την επισκοπή Ζίχνας. Μερικές μεταγενέστερες σημειώσεις και η φθορά στο αριστερό ημιστίχιο της τελευταίας αράδας της σημείωσής μας, εχεί ακριβώς που θα ακουμπούσε κανείς το χέρι του στην προσπάθειά του να κρατήσει το βιβλίο ανοικτό, υποδηλώνουν, νομίζω, ότι το στιχηράριο βρισκόταν σε χρήση έως την εποχή που μεταφέρθηκε στη Δύση. Ένα γράμμα του U. G. Siber¹⁰ του έτους 172, με το οποίο επιστρέφει τον κώδικα στη Βιβλιοθήκη με ευχαριστίες, αποτελεί τον terminus ante quem για την είσοδο του χειρογράφου στην Βιβλιοθήκη της Λιψίας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

8. *Katalog der griechischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Leipzig*, Leipzig 1898, σσ. 25-28.

9. H. Hunger – O. Kresten, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Teil 3/2. Codices Theologici Graeci 101-200*, Wien 1984, σσ. 345-348 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

10. Bλ. Ch. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrtenlexikon*, 1-4 <nebst> Fortsetzungen und Ergänzungen von J. Ch. Adelung, 1-7, Leipzig 1750-1897 (ανατ. Hildesheim 1960-1961) 4, 562-563.

**ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΙΧΟΝΟΙΩΝ
ΤΩΝ ΕΝ ΤΑΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΩΝΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ;**

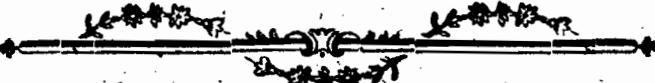
Η μόνη γνωστή ως τώρα, πλούσια και πρωτότυπα υπομνηματισμένη από τον Ευγένιο Βούλγαρη, δίγλωσση έκδοση (1768) του έργου του Voltaire *Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne*, στο τέλος της οποίας προστέθηκε και το κείμενο του Βούλγαρη, *Σχεδίασμα περί της ανεξιθρησκείας ήτοι περί της Ανοχής των Επεροθρήσκων¹ κινδυνεύει, τα τελευταία χρόνια, να μένει στην ιστορία της παιδείας μας περισσότερο ως το βιβλίο που εγχαίνιασε στη γλώσσα μας δύο νεολογισμούς με αναμφισβήτητη χατοπινή επιρροή στην ελληνική γλώσσα: τους όρους ανεξιθρησκεία (γαλλ. tolérance) και δοκίμιο (γαλλ. essai)².*

Η πραγματικότητα είναι πως το βιβλίο αυτό πρέπει να έπαιξε, για τα πενήντα τουλάχιστον χρόνια που ακολούθησαν την έκδοσή του, πολύ σημαντικότερο ρόλο στην ιδεολογική και γραμματειακή ιστορία του νέου Ελληνισμού, εφόσον αφενός ζυμώθηκε με εξελίξεις της θρησκευτικής σχέψης στην Ανατολή (ιδιαίτερα στον χώρο της διείσδυσης της σχέψης του Voltaire³, του διαλόγου / αντιπαράθεσης της Ορθοδοξίας με τον Καθολικισμό και τις ποικίλες μορφές της

1. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΙΧΟΝΟΙΩΝ | ΤΩΝ ΕΝ ΤΑΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΩΝΙΑΣ | ΔΟΚΙΜΙΟΝ | ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΟΝ | Έχ τῆς | Γαλλικῆς εἰς τὴν κοινοτέραν τῶν καθ' ἡμᾶς | Ἐλλήνων Διάλεκτον Μεταφρασθὲν | Μετὰ καὶ Σημειωμάτων τεινῶν Ιστορικῶν καὶ Κριτικῶν | οἵς ἐν τέλει προστέθη | ΚΑΙ | ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ | ΠΕΡΙ | ΤΗΣ ΑΝΕΞΙΘΡΗΣΚΕΙΑΣ | 1768. Η (ανώνυμη) έκδοση προσγράφεται, παραδοσιακά, στη Λιψία (βλ., πρόχειρα, Θ. Ι. Παπαδόπουλος, Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 c.-1800), τ. 1, Αθήνα 1984, σ. 446, αριθ. 5927, όπου και βιβλιογραφία, αλλά ελλιπής καταγραφή των γνωστών αντιτύπων).

2. Βλ. Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 21980, *passim*, και Ευρετήριο, λ. ανεξιθρησκεία, δοκίμιο (η μόνη, στο Ευρετήριο, παραπομπή στη δεύτερη λέξη, σ. 462, παραβλέπει το γεγονός ότι ο όρος συζητείται και αλλού, πρβ. σ. 204, κ. α.). Τις επισημάνσεις του Δημαρά και του Σ. Α. Κουμανούδη (για τη λ. ανεξιθρησκεία) επαναλαμβάνουν κατόπιν κατά κόρον πολλοί μεταγενέστεροι ακόλουθοι. Παραδόξως, δεν φαίνεται να αναλογίστηκαν πολλοί για τη σημασία του όρου σχεδίασμα, με το οποίο ο Βούλγαρης πρέπει να αποδίδει το γαλλικό traité (=πραγματεία· πρβ. τη βολταιρική *Traité sur la tolérance*, 1763) ούτε την πολύ πιθανή σχέση του με τον μεταγενέστερο όρο σχέδιο του Δημητρίου Καταρζή, που δεν πρέπει να αποδίδει το «πειραματικότερο» δοκίμιο, όπως πιστεύει ο Δημαράς, ό.π., σ. 204, αλλά τη συστηματικότερη, και λογικότερη για το παιδαγωγικό έργο του Καταρζή Σχέδιο της αγωγής των παιδιών *Rωμιών* και *Βλάχων*, που πρέπει να γίνεται μετά λόγου στα κοινά σπιτικά σχολεία, έννοια της πραγματείας ή του (πρόχειρου) ρητορικού-σχολικού λόγου (κατά την άφιμη αρχαιοελληνική και τη βυζαντινή ομώνυμη ρητορική ορολογία, από την οποία —και μόνο— φαίνεται να πηγάζει και ο όρος σχέδη του σύγχρονου με τον Βούλγαρη Σέργιου Μαχράιου, παρά τον τίτλο του πρόσφατου άρθρου του Δ. Γ. Αποστολόπουλου, «Ένα δοκίμιο Πολιτικής του 1768», στον τόμο *Ζητήματα Ιστορίας των Νεοελληνικών Γραμμάτων*. Αφίέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 81-7.

3. Δημαράς, ό.π., *passim*, και χυρίως «Ο Βολταίρος στην Ελλάδα», σ. 145-70, 446-54. Επίσης, Α. Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 7-8, 85.

ESSAI
HISTORIQUE ET CRITIQUE
SUR
LES DISSENTIONS DES EGLISES
DE POLOGNE.

ΔΟΚΙΜΙΟΝ (i)
ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΟΝ
ΠΕΡΙ ΤΩΝ
ΔΙΧΟΝΟΙΩΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΑΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙΣ
ΤΗΣ ΠΟΛΟΝΙΑΣ.

Avant de donner **P**rin δώσω εἰς τὸ κοινὸν au public une **P**ρίμαν ὁρθιῶν ιδέαν τῶν idée juste des diffé- διαΦορῶν, δι' ἣς ή Πολο-
rends νίας

(i) Ὄταν οἱ νεωτεροὶ Συγγραφεῖς ἐπιχειρίζωνται πρότιω φοραν γα τραψεῖν εἰς υπόθεσην, εἰς τὴν ὄποιαν προλαβάνειν τὴν σύγραψιν τέλος, οὐεμάζεν τὸ Συγγραμματικοῦν οὐαν να ἔθελαν μετριοφρουντες να παρασημοσύνην τῷ τοιέτῳ οὐόματος, ὅτι τὸ προκείμενον πονηματικόν αὐτοῖς, οὐα φαστή μία πρώτη ἀπόπειρα, οὐαίτελης σκιαγραφία, δι' ἣς λαμβάνεται δοκιμίων ὁ Συγγραφων, οὐαί ξεδιάζει αὐτὸς ἐκενο τὸ βούγον, τὸ ἀποιον, μετριοστέρων ἐπειτα οὐαί πατέλικαν οὐαί Φρουτίδα, ίσως ημπορεύει τὸ φαλάβη τὰς ακεριβέστεραν οὐαί τελεστόρευν.

A

Fig. 1. Πρώτη σελίδα του Περί των διχονοιών ...
(αντίτ. Ελλην. Ινστ. Βενετίας).

284

καὶ ἐλεσθοὶ καὶ αἰξιοδάκρυτοι, καὶ ὡς οἱ χριστιανοὶ Βασιλεῖς, ἀφίνοντες τὸ παραδειγμα τῶν παλαιῶν Δισεβῶν Βασιλέων, καὶ μιμηθέντες τὴν θηριωδίαν τῶν αἰσεβῶν τυραννῶν καὶ διακτῶν, ἀνθειζαν περισσότερες τὰ διαβόλων μάρτυρας, παρὰ οὓς ποτὲ ὑπὲρ Χριστὸς αἰθλήσαντες ἔχυσαν τὸ αἷμα διὰ τῆς ὁρθῆς ὁμολογίας καὶ πίσεως;

Οἱ καιροὶ αὐτοὶ ἐφάνησαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀφ' ἧς ἡ Ρώμη φίλασσε τῷ ὄντι εἰς τὸν Τίβεριν ποταμὸν (τοῦτο δὲ συνέβη καὶ πολὺ πρότερον Ἰελίᾳ τῇ Β'. περὶ ὅρᾳ Σημ. (2) Σελ. 76.) τὰς κλεῖδας τῆς Λέτρες ὡς αὐχρήστες, καὶ μεταχειρίζομένη τὴν λοιπὴν τὴν φομφαῖαν τῆς Παύλου, ἐδίδαχε τὰς Βασιλεῖς καὶ Ήγεμόνας νὰ ἐκχέωσιν αὐστλάγχινας εἰς τὸν Θεὸν τῆς δύστλαγχίνας ὡς θυσίαν διπρόσδεκτον, καὶ ὡς αἴματα μόχων η δαμάλεων, τὰ αἰρετικὰ αἴματα. Καιροὶ θεοσυγεῖς, οἱ ὅποις μακράν αἴποτε νὰ προβάλλωνται εἰς τὰς Θεοφιλεῖς καὶ Φιλοχρίστες Βασιλεῖς ὡς μιμήσεως παραδειγμάτων, ἐπρεπε γὰρ ἐξαλειφθεῖν αἴποτε τὴν μνήμην τῶν μεταγενεσέρων, καὶ γὰρ μὴ ἐμφέρεινται ὅλως εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἰσορίας υπομνημάτων.

Τ Ε Λ Ο Σ.

*Nihil obstat in impressione
Minimi sonasce M.C.*

F. Avij

Εικ. 2. Τελευταία σελίδα του Περί των διχονοιών ...
(αντίτ. Ελλην. Ινστ. Βενετίας).

«ελευθεροφροσύνης», από την εποχή της έριδας του «αναβαπτισμού» ή των «Αυξεντιανών» χ.ε.)⁴ και του φιλορωσικού ιδεολογικού-πολιτικού προσανατολισμού (γνωρίζοντας στο ελληνόγλωσσο χοινό το σπουδαιότερο από τα φυλλάδια που έγραψε ο Voltaire για να υπερασπιστεί την πολιτική ανεξιθρησκεία της Αιχατερίνης Β') και αφετέρου προχάλεσε, ή υποβοήθησε, τη συγγραφή και την έκδοση του πρώτου, ίσως, τολμηρού ερωτικού και σατιρικού πρωτότυπου πεζογραφήματος της λογοτεχνίας μας, του λεγόμενου «Ανώνυμου του 1789».⁵

Εδώ, όμως, δεν θα επεκταθώ τόσο στις ενδιαφέρουσες αυτές διαστάσεις της έκδοσης —που αποτελεί το πρώτο εμφανές δείγμα της προσγραφής του Βούλγαρη στον κύκλο της «πεφωτισμένης», τότε, τσαρίνας— ή στα ζητήματα του όχι και πάντοτε εύκολου διαλόγου του Βούλγαρη με τον Voltaire, όσο σε ένα βιβλιογραφικό, καταρχήν, πρόβλημα.

Ούτε η παλαιότερη καταγραφή των παλαιών βιβλίων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας από τον Γ. Σ. Πλουμίδη⁶, αλλά ούτε και οι πιο πρόσφατες μονογραφίες του Γ. Βελουδή για τη δραστηριότητα του βενετικού τυπογραφείου Γλυκή⁷ φαίνονται να έχουν προσέξει ορισμένα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά του αντιτύπου του Περί των διχονοιών... που απόκειται στη Βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου. Το αντίτυπο αυτό (σημερινός αριθ. 1889*) είναι δεμένο, και πάνω στο δέσιμο της σελίδας recto του εξωφύλλου υπάρχει, γραμμένη με μελάνη, και χέρι του 18ου αιώνα, η ένδειξη: *Stamparia Glichl*. Επίσης, στο κάτω μέρος της τελευταίας σελίδας του βιβλίου, και αμέσως ύστερα από το τέλος του Σχεδιάσματος περί της ανεξιθρησκείας... (σ. 284), απαντά το εξής σύγχρονο —με το χέρι της ένδειξης του εξωφύλλου— χειρόγραφο σημείωμα με χιρρά μελάνη: *Nil obstat impressioni, που ακολουθείται από τη δυσανάγνωστη υπογραφή: Murari somasco P. C. [ή: M. C.] (;*, και, κάτω αριστερότερα, από το επίσης δυσανάγνωστο όνομα *P. Arigi (;*) (φωτογραφίες της πρώτης και τελευταίας σελίδας του κειμένου βλ. εδώ, εικ. 1-2).

Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν δείχνουν μόνον ότι οι βιβλιογραφικές μας περιγραφές καλό είναι στο μέλλον να γίνονται από αυτοφία, και να σημειώνουν όλα τα υπάρχοντα χρήσιμα βιβλιολογικά στοιχεία. Θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην υπόθεση ότι ενδέχεται να έχουμε εδώ το ίδιο το αντίτυπο του έργου του

4. Βλ. τώρα το άρθρο του Α. Αγγέλου, «Η Μαντάμ Τυανίτη», στο τεύχος αυτό σσ. 369-398.

5. Δημάρας, δ.π. (σημ. 2), «Ο «Ανώνυμος του 1789»», σσ. 411-28, 487.

6. Γ. Σ. Πλουμίδης, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία της βιβλιοθήκης του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας μετά προσθηκών εις τας Βιβλιογραφίας Ε. Legrand και Δ. Γκίνη-Β. Μέξα», Θησαυρίσματα 6 (1969) 120-56.

7. *Das griechische Druck- und Verlagshaus «Glikis» in Venedig (1670-1854). Das griechische Buch zur Zeit der Türkeneherrschaft*, Wiesbaden 1974: Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, Αθήνα 1987.

Βούλγαρη που φαίνεται πως υποβλήθηκε από τον Γλυκή για να εξεταστεί από τη βενετική βιβλιοχρισία και να επανεκδοθεί στη Βενετία (είτε με νέα, πραγματική τοποχρονολογία, είτε με μια συνθησιμένη την εποχή εκείνη data forestiera). στην περίπτωση αυτή, έχουμε μπροστά μας τη (θετική) γνωμοδοτική απόφαση («τίποτε δεν αντίκειται στην / δεν κωλύει την εκτύπωση») δύο «αναγνωστών» ή «επιθεωρητών» (lettori ή revisori) της λογοχρισίας, το αρχικό, δηλαδή, στάδιο της λογοχριτικής διαδικασίας. Η υπόθεση αυτή είναι θεμιτή, αφού, συχνά, στις αρχές της βενετικής λογοχρισίας υποβάλλονται όχι τα χειρόγραφα των υπό δημοσίευση έργων, αλλά κείμενα που είχαν ήδη (ενμέρει ή στο σύνολό τους) στοιχειοθετηθεί, ή, για την περίπτωση των επανεκδόσεων, αντίτυπα έργων που είχαν ήδη δημοσιευθεί, στη Βενετία ή αλλού. Ωστόσο, την επίλυση του βιβλιογραφικού αυτού προβλήματος τη δυσκολεύει το ότι το χειρόγραφο σημείωμα του αντιτύπου του Ελληνικού Ινστιτούτου είναι αχρονολόγητο και ότι τα ονόματα που σημειώνονται στο αντίτυπο είναι άγνωστα, όσο ξέρω, ως ονόματα αναγνωστών ελληνικών εκδόσεων της Βενετίας. Αν δεν ανήκουν σε ελληνομαθείς λογίους (για τον πρώτο δηλώνεται ότι είναι «σομάσκος», ανήκει δηλαδή στο γνωστό για την αφίέρωση των μελών του στη μελέτη καθολικό τάγμα «κανονικών χληρικών» που έδρα του ήταν η Somasca του Bergamo), τότε ενδέχεται να έχουμε να κάνουμε με γαλλομαθείς «αναγνώστες» που επιστρατεύθηκαν για τον έλεγχο του γαλλικού *Essai historique...* (που συνεκδίδεται από τον Βούλγαρη αντικριστά με το πρώτο από τα ελληνικά κείμενα του βιβλίου). ένας τέτοιος έλεγχος, όμως, δεν θα κάλυπτε και το αποκλειστικά ελληνόγλωσσο δεύτερο μέρος της έκδοσης.

Από εδώ και πέρα, θα πρέπει να ερευνηθεί το (συχνά ελλιπές, ωστόσο) υλικό της σειράς «Αναμορφωτές του Πανεπιστημίου της Πάντοβας» στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, για να βρεθούν, ενδεχομένως, πρόσθετα στοιχεία για την τελική έγχριση και πιθανή εκτύπωση του βιβλίου. Άλλα, ακόμη και αν η βενετική αυτή έκδοση του Γλυκή τελικά πραγματοποιήθηκε, το ενδεχόμενο να κυκλοφόρησε φευδοτοποχρονολογημένη καθιστά την ανίχνευση αυτή ιδιαίτερα δύσκολη: θα προαπαιτούνταν, τότε, και μια προσεχτική βιβλιολογική εξέταση όλων των γνωστών αντιτύπων του έργου του Βούλγαρη που απόκεινται σε διάφορες βιβλιοθήκες.

Το βέβαιο είναι, πάντως, ότι το βιβλίο του Βούλγαρη έφτασε στη Βενετία, και ήταν γνωστό στον ένα από τους δύο σημαντικότερους ελληνικούς εκδοτικούς οίκους της εποχής. Δεν γνωρίζουμε το πότε ακριβώς έγινε αυτό, αλλά η εισαγωγή ξένων, ακόμη και τολμηρών ή θρησκευτικά και πολιτικά «αιρετικών» ή προχλητικών, εκδόσεων στο έδαφος της Βενετικής Δημοκρατίας δεν ήταν πάντα κάτι το πολύ δύσκολο, όπως δεν ήταν δύσκολη και η νομιμοφανής ή και «πειρατική» τους ανατύπωση. Καθώς, λοιπόν, για την ώρα, δεν διαθέτουμε άλλα στοιχεία για να διερευνήσουμε τα περιστατικά της εισαγωγής του βιβλίου του

Βούλγαρη στη Βενετία, και της ενδεχόμενης επανεκτύπωσής του, θα ήταν πιο ενδιαφέρουσα μια ματιά στον ιδεολογικό περίγυρο της περιόδου 1755-1770⁸.

Η ευνοϊκή, αρχικά, πρόσληψη της βολταΐρικής σκέψης στη Βενετία (ήδη στα μέσα του 1759 και στα τέλη του 1760 η βενετική λογοχρισία είχε εγχρίνει, με data του Λονδίνου, την εκτύπωση τριών τόμων με *Opere scelte* του Voltaire σε μετάφραση του Anton Maria Donadoni, που λίγο αργότερα, μάλιστα, έγινε ο ίδιος υπεύθυνος της βενετικής λογοχρισίας για τα εισαγόμενα από το εξωτερικό βιβλία)⁹ συμβαδίζει, καταρχήν, με τη δημοσίευση καινοτόμων βιβλίων εκκλησιαστικής ιστορίας και δικαίου στα λατινικά και ιταλικά (όπως τα έργα του Camillo Manetti, *Exercitationes chronologicae, criticae historicoc-legales de feudis praesertim italicis*, Θεοδοσίου, 1756, και *Avvertimenti politici, istorici, etc.*, 1767¹⁰), το *De statu ecclesiae et legitima potestate romani pontificis*, 1765, του Giustino Febronio, φευδ. του επισκόπου των Τρεβήρων J. N. von Hontheim, και η ιταλική του μετάφραση *Dello Stato della chiesa e della legitima podestà del pontefice romano*, 1767, x. d.)¹¹, καθώς και με τη θετική αντιμετώπιση του Γάλλου συγγραφέα από σημαντικούς διανοούμενους και δημοσιολόγους της εποχής (ανάμεσα στους οποίους βρίσκεται και ο αντιησούτης καθολικός Κερκυραίος Άγγελος Καλογεράς [Calog(i)-rā], πριν μεταστραφεί, από το 1765 x.e., κατά του Voltaire).

Παρόλο που οι φιλοκαθολικές και φιλοεκκλησιαστικές αντιδράσεις δεν έλειφαν μέσα στο διάστημα αυτό, και στους σφοδρούς πολέμους του Voltaire συγκαταλέγονται και γνωστοί καθολικοί Έλληνες της Ιταλίας, όπως ο πολυγράφος Χιώτης και φανατικός δομηνικανός Θωμάς-Μαρία Μαμάχης (Tommaso Maria Mamachi, που οι αντίπαλοι του δεν δίσταζαν να τον χαρακτηρίζουν «Dottor risolutissimo del secolo», «Confutator generale delle leggi» και «Don Chisotto della letteratura»)¹², μπορούμε να πούμε πως το αντιβολταιρικό πνεύμα

8. Για την κύρια βιβλιογραφία βλ. Anne Machet, «Censure et librairie en Italie au XVIIIe siècle», RESEE 10 (1972) 459-90· Franco Venturi, *Settecento riformatore*, t. 2: *La chiesa e la repubblica dentro i loro limiti, 1758-1774*, Torino 1976, t. 3: *La prima crisi dell'Antico Regime, 1768-1776*, Torino 1979· Mario Infelise, *L'editoria veneziana nel '700*, Milano 1991.

9. M. Infelise, ó.p., σ. 94-5, 125-6.

10. Γ. Κεχαγιόγλου, «Ξενόγλωσσες εκδόσεις ελληνικών τυπογραφείων της Βενετίας. Συμπληρωματικά στοιχεία για τον 18ο αιώνα», Ελληνικά 41 (1990) 301-3· F. Venturi, ó.p. (σημ. 8), t. 2, σ. 108-9· M. Infelise, ó.p. (σημ. 8), σ. 126, 157, 250, 352, ο οποίος παρέχει, στη σ. 157, και άγνωστα αρχειακά στοιχεία του 1759 σχετικά με συνεταιρισμό του Θεοδοσίου με τον C. Manetti και μέχρι πρόσωπο για την έκδοση της αντιπαπικής *Raccolta di tutte le controversie seguite in varj tempi intorno ai ritti chinesi* (1756· για την τελευταία αυτή έκδοση βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, ó.p., σ. 296-301) και, γενικότερα, σ. 77, 95, 143-4, 194, 264-9, 286, 324, 336 πολλές πληροφορίες για την εκδοτική δραστηριότητα των Δημητρίου, Νικολάου και Πάνου Θεοδοσίου.

11. M. Infelise, ó.p., σ. 95, 109, 111, 122-5, 159, 162, 187, 250.

12. F. Venturi, ó.p. (σημ. 8), t. 2, σ. 101, 134-5, 203. Για τις εκδόσεις του Μαμάχη βλ. Θ. I. Παπαδόπουλος, ó.p. (σημ. 1), σ. 273-5.

ενισχύεται μόνον ύστερα από το 1771. Πράγματι, ήδη στις 5.5.1772 στα έγγραφα της σειράς «Αναμορφωτές του Πανεπιστημίου της Πάντοβας» περιέχεται επίθεση κατά του Voltaire και, για πρώτη φορά, μαζί με δεκατρείς γαλλικές εκδόσεις του ίδιου και άλλων διαφωτιστών, απαγορεύεται προληπτικά η είσοδος στη Βενετία του *Traité sur la tolérance*, ενώ ήδη λίγους μήνες πριν, στις 29.12.1771 στη Φλωρεντία, ο λογοχοριτής Giuseppe Bencivenni Pelli είχε αρνηθεί να εγχρίνει την έκδοση της ιταλικής μετάφρασης ενός έργου που πρέπει να ταυτίζεται με το Περί των διχονοιών... ή με ομόλογο κείμενο (το χειρόγραφο έφερε τον τίτλο: *Storie attuali delle turbolenze di Polonia* και είχε αποριθθεί «προς το πολιτικό συμφέρον όλων των γηγεμόνων της Ευρώπης»)¹³.

Αν, λοιπόν, το αντίτυπο του Ελληνικού Ινστιτούτου βρίσκεται στην αφετηρία μιας βενετικής επανέκδοσης του βιβλίου του Βούλγαρη, τότε αυτή είναι λογικότερο να έγινε πολύ κοντά στη λεγόμενη έκδοση της Λιψίας (1768) και πιθανότατα μέσα στο διάστημα 1769-1771.

Προς αυτή την κατεύθυνση υπάρχουν και άλλες ενδείξεις. Μέσα στα χρόνια αυτά αναζωπυρώνεται, λόγω και των σύγχρονων πολεμικών και πολιτικών εξελίξεων στην Ανατολική Ευρώπη, το ιταλικό και ελληνικό ενδιαφέρον για τα ρωσικά και πολωνικά πράγματα: το 1769 στην Πίζα εκδίδεται η ιταλική μετάφραση του Giovanni del Turco, *Istruzione di Sua Maestà Cesarea Caterina II. Imperatrice delle Rusie alla deputazione sopra il piano di un nuovo codice di leggi, insieme col Regolamento per la medesima deputazione...* (που αποτελεί, μέσω της ενδιάμεσης γαλλικής *Instruction pour la Commission chargée de dresser le Projet d'un nouveau Code des Loix...*, μιαν από τις τρεις γνωστές ιταλικές αποδόσεις του ρωσικού *Nakaz' kommissii o sostavlenii projekta novago ilozhenija*, 1767) και αμέσως κατόπιν, το 1770 στη Βενετία, ο Γλυκής τυπώνει την ελληνική μορφή του έργου (ίσως από τα ιταλικά, και ενδεχομένως από το χέρι του Βούλγαρη): *Ερμηνεία της κραταιοτάτης και σεβαστής Αιχατέρινης Β'*¹⁴. Ταυτόχρονα, ο πολύ δραστήριος, τα χρόνια αυτά, ανταγωνιστής του Γλυκή στη Βενετία, ο Θεοδοσίου, αρχίζει το 1770 να τυπώνει την εξάτομη μετάφραση του Σπυρίδωνα Παπαδόπουλου, *Istoria του παρόντος πολέμου αναμεταξύ Ρουσίας και της Οθωμανικής Πόρτας...* (και πάλι από ιταλικό πρωτότυπο, τη *Storia della guerra presente...* του Antonio Graziosi,

13. A. Machet, ὥ.π. (σημ. 8), σ. 471· M. Infelise, ὥ.π. (σημ. 8), σ. 353. H Machet δίνει και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη βολταίρεια τρίτομη *Istoria delle turbolenze della Polonia dalla morte di Elisabetta Petrovna sino alla pace fra la Russia e la Porta Ottomana* (Gorizia 1774), που αποδίδεται στον περιβόητο Giacomo Casanova (βλ. και N. M. Mangini, λ. Casanova, *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 21, σσ. 154-67, όπου και άλλα στοιχεία για τις μεταγενέστερες ενασχολήσεις του Casanova μέργα του Voltaire).

14. F. Venturi, ὥ.π. (σημ. 8), τ. 3, σσ. 17-8, 72-3, 80-5, 117-21, και πίν. 4-12· Θ. I. Παπαδόπουλος, ὥ.π. (σημ. 1), σ. 6, αριθ. 38.

1769-1770)¹⁵.

Τα στοιχεία αυτά είναι ήδη αρκετά, για να δείξουν το χλίμα και το χορυφούμενο εκδοτικό ενδιαφέρον, όπου ο Βούλγαρης παίζει εξέχοντα ρόλο· άλλωστε, την εποχή αυτή, πιθανότατα στη Μόσχα το 1770, τυπώνεται, αντικριστά με το ρωσικό πρωτότυπο, η ελληνική μετάφρασή του της *Εισηγήσεως της Αιχατερίνης Β'*¹⁶, ενώ από το 1771 κ.ε. η βιβλιαγορά της Πετρούπολης, της Λιψίας και άλλων πόλεων (πολλές εκδόσεις του δεν φέρουν τόπο έκδοσης) καταχλύζεται από φιλορωσικές βολταιρικές μεταφράσεις του, από εγκωμιαστικά πονήματά του για την Αιχατερίνη Β' αλλά και από ποικίλα άλλα έργα του¹⁷. Από την άλλη, είναι ίσως ενδεικτικό ότι, από το 1772 κ.ε., το μόνο έργο του Βούλγαρη που βεβαιωμένα τυπώθηκε στη Βενετία δεν έχει καμία σχέση με το πολιτικό και ιδεολογικό αυτό χλίμα (Φήμαι φαλλόμεναι κατά διαφόρους ημέρας εν τω ... ναχώ του εν αγίοις ... Σπυρίδωνος..., Θεοδοσίου, 1772)¹⁸. ίσως η «στιγμή» του βολταιρικού Βούλγαρη στη Βενετία είχε πια περάσει ανεπιστρεπτί.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΖΗΣΗ ΔΑΟΥΤΗ

Τα βιογραφικά στοιχεία για τον ανθολόγο και μεταφραστή Ζήση Δαούτη, που συγχεντρώνονται στην πρόσφατη επανέκδοση του πρώτου γνωστού έργου του¹, αντλούνται κυρίως από τους προλόγους των δύο βιβλίων του (Διάφορα ηθικά, και αστεία στιχουργήματα, Βιένη 1818· Μεγάλα συμβεβηκότα εκ μικρών αιτιών προξενηθέντα..., Βιένη 1819), από τον κατάλογο συνδρομητών των Μεγάλων συμβεβηκότων..., καθώς και από καταλόγους συνδρομητών άλλων νεοελληνικών εκδόσεων της περιόδου 1797-1818². Από τα στοιχεία αυτά, που δεν

15. F. Venturi, 6.π., και πίν. 13-4· Θ. I. Παπαδόπουλος, 6.π., σημ. σ. 203, αριθ. 2736.

16. Θ. I. Παπαδόπουλος, 6.π., σ. 6, αριθ. 36.

17. Βλ. κυρίως Θ. I. Παπαδόπουλος, 6.π., σ. 105-6.

18. Θ. I. Παπαδόπουλος, 6.π., σ. 106, αριθ. 1434.

1. *Μισμαγιά. Ανθολόγιο Φαναριώτικης ποίησης* κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818), εισαγωγή, επιμέλεια, κριτικό υπόμνημα, σχόλια, παραρτήματα: Άντεια Φραντζή, επίμετρο: Μάρκος Δραγούμης, Αθήνα 1993, σσ. 32-3, 224-6. Βλ. και αναλυτική βιβλιογραφία μου στα Ελληνικά 43 (1993) 458-69 (όπου, στη σ. 465, γρ. 6,7, πρέπει να διορθωθεί ο αριθ. 2 σε 3).

2. Η ασαφής χρονολογικά πληροφορία που δίνεται από την επιμελήτρια του τόμου *Μισμαγιά*, 6.π., σ. 225, για την επανεμφάνιση του Δαούτη στη Βιένη, με βάση τη συμπεριληφθή του ονόματός του στον πίνακα συνδρομητών της μετάφρασης του θεατρικού έργου *Κλεομένης* του A. Lafontaine («Κατά το 1815...»), πρέπει να διορθωθεί. Η πεζή αυτή μετάφραση (σε κοραϊκή γλώσσα), στην οποία

συνοδεύονται από ιχανοποιητική εξέταση όλων των υπόλοιπων εσωτερικών ενδείξεων που παρέχουν τα δύο βιβλία, ούτε από παράλληλη αρχειακή έρευνα στους χώρους όπου έδρασε ο Δαούτης (Βιένη, αλλά και Παραδουνάβιες Ηγεμονίες) —έρευνα που είναι εντελώς απαραίτητη και θα έπρεπε να είχε αναληφθεί από καιρό—, συνάγεται μια ασαφής εικόνα για την προσωπικότητα και τους ιδεολογικούς και παιδευτικούς στόχους του συγγραφέα.

Έτσι, ο Δαούτης, μαζί με άλλους συγχρόνους του, παρουσιάζεται, με γενικούς όρους, ως μεταιχμιακή προσωπικότητα που συγχερνά τα μηνύματα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και την παράδοση και το πνεύμα της ελληνικής Ανατολής, και ως άνθρωπος που αναζητά «μια νέα ταυτότητα που προσδιορίζεται σταδιακά από την υποχώρηση της χριστιανικής ηθικής και την ανάδειξη της κοινωνικής»³. Η συνόφιση αυτή είναι υπερβολικά σχηματική και, προπαντός, στο πρώτο σκέλος της, ατεκμηρίωτη, με βάση τα στοιχεία που έχουν χρησιμοποιηθεί ως τώρα.

Χρειάζεται να παρατηρήσουμε εξαρχής ότι τα δημοσιευμένα έργα του Δαούτη δεν παρέχουν μόνον τα στοιχεία που έχουν χρησιμοποιηθεί, αλλά και άλλες πληροφορίες που δεν φαίνεται να προσέχτηκαν, ούτε έχουν αξιοποιηθεί ως τώρα. Διότι, ακόμη και χωρίς τη συνδρομή της αρχειακής έρευνας, οι πληροφορίες που δίνονται, π.χ., μέσα στις σποραδικές «Σημειώσεις» του «Μεταφραστή», οι οποίες συνήθως αποτελούν ένα είδος υστερόγραφου σε ορισμένες από τις μεταφρασμένες ανεκδοτικές ιστορίες του δεύτερου βιβλίου του, επιτρέπουν τη συμπλήρωση της εικόνας που μπορεί κανείς να συναγάγει για τον συγγραφέα. Γενικότερα, κακώς το δεύτερο βιβλίο του Δαούτη, που θεωρήθηκε, όπως φαίνεται, θεματικά άσχετο προς τη διδακτική και ερωτική ύλη της ποιητικής Ανθολογίας του, παρέμεινε σχεδόν εντελώς αναξιοποίητο.

Αλλά τα Μεγάλα συμβεβηκότα... δεν αποτελούν απλώς μια μετάφραση. Είναι ένας αρχετά ενδιαφέρων —σε όγκο και ποιότητα— σταθμός της ελληνικής προεπαναστατικής πεζογραφίας, και μια έκδοση που, όπως δείχνει ο αριθμός των 970 περίπου αντίτυπων που προαγόρασαν συνδρομητές μόνον από τον χώρο της Βιένης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών⁴, είχε πολύ ευρύτερη

παρεμβάλλονται και πέντε στιχουργήματα (σσ. 3, 46, 164, 164, 211) που θα ξέζε να απασχολήσουν τους συλλογείς φαναριώτικων στίχων, τυπώνεται στη Βιένη το 1817, άρα έναν μόλις χρόνο πριν από τα Διάφορα ηθικά... του Δαούτη το ενδιαφέρον είναι ότι ο Δαούτης εμφανίζεται ως ο συνδρομητής που εγγράφεται για τα περισσότερα αντίτυπα (6), ενώ για τρία αντίτυπα εγγράφεται και ο συντοπίτης του, και οικονομικάς αρωγός του στα Διάφορα ηθικά..., Παρίσης Δημ. Παμφλη.

3. *Μισμαριά*, δ.π., σ. 33.

4. Ανάμεσα στους συνδρομητές αυτούς δεν περιλαμβάνονται μόνο συγγενείς, συντοπίτες και φίλοι του μεταφραστή (βλ. δύο μόνον ονόματα στη *Μισμαριά* δ.π., σ. 226): εκτός από τους ευάριθμους (και, κάποτε, ανώνυμους) Ρουμάνους, Σλάβους, Γερμανούς, Γάλλους, Εβραίους και Τούρκους, συγχαταριθμούνται σημαντικοί λόγιοι της εποχής, οι οποίοι, μάλιστα, συχνά προσαγοράζουν περισσότερα από ένα αντίτυπα: Θεόκλητος Φαρμακίδης, πρώην Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιος, Άνθιμος Γαζής, Δανιήλ

υποδοχή και διάδοση. Δεν σκοπεύω, στο σημείωμα αυτό, να τονίσω ξανά την αναγκαία —για τη μελέτη της γραμματείας της εποχής αυτής— συνεξέταση πρωτότυπης και μεταφρασμένης/παραφρασμένης/διασκευασμένης πεζογραφικής ύλης: ούτε να επεκταθώ στο περιεχόμενο, τη δομή και τη σημασία των *Mégalos* λων συμβεβηκότων...⁵ Αρχούμαι να σημειώσω ότι το απώτερο πρότυπο του βιβλίου, το διμερές έργο του πολυγράφου Adrien Richer (1720-1798), *Essai sur les grands événemens par les petites causes, tiré de l'histoire*, Genève 1758, και *Nouvel essai sur les grands événemens par les petites causes, tiré de l'histoire*, Amsterdam 1759, ακολουθώντας την ερανιστική ροπή του Γάλλου συγγραφέα⁶, περιλαμβάνει ευρύτατο φάσμα μυθολογικών και ιστορικών ανεκδοτικών διηγήσεων, μέσα στις οποίες αντιπροσωπεύεται όχι μόνον η τυπική (ηθικό) διδαχτική θεματική, αλλά και μια τάση παρουσίασης «αμαρτημάτων», περιπτειωδών αντιστροφών της τύχης και ερωτικών περιστατικών⁷, που δεν

Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Δημήτριος Αλεξανδρίδης, Αθανάσιος Χριστόπουλος, Κωνσταντίνος Κοκκινάκης, Κωνσταντίνος Κούμας, Γεώργιος Μαρκίδης Πούλιου, και άλλοι πολλοί. Σημειώνω ότι ο πραγματικός αριθμός των συνδρομητών του βιβλίου πρέπει να ήταν αρκετά μεγαλύτερος, αφού στην τελευταία σελίδα του Καταλόγου τους ο Δασύτης σημειώνει ότι δεν πρόλαβε να πάρει εγκαίρως, πριν από την εκτύπωση του βιβλίου, «τους καταλόγους των υπολοίπων εξωτερικών τιμών συνδρομητών» και, έτσι, αναγκάστηκε να τους παραλείψει.

5. Φυσικά, ούτε και στη γλωσσική τακτική του μεταφραστή ή σε κάποιες από τις ενδιαφέρουσες αποδόσεις όρων (π.χ. «μυθιστορικό [=ιπποτικό]; ήρωες», σ. 244· «τερατουργικός και μυθιστορικός ήρως» [=έρωτας των (μαχικών) παραμυθιών και των ερωτικών-ιπποτικών μυθιστοριών], σ. 7· «βαλλισμός» [=χορός], που δεν έχουν απασχολήσει ακόμα τους πολυτηθείς σύγχρονους ερευνητές που αγωνιούν για την κοραϊκή ή έως κουμανούδεια ιστορία των νεοελληνικών νεολογισμών).

6. Τα γνωστότερα άλλα έργα του: *Nouvel Abrégé chronologique de l'Histoire des Empereurs*, Paris 1753-1754. *Théâtre du monde, où, par des exemples tirés ..., les vertus et les vices sont mis en opposition*, Paris 1775-1788. *Vie de Barberousse*, Paris 1781. *Vie de M. de Ruiter*, Paris 1783. *Les Caprices de la fortune ou les Vies de ceux que la fortune a comblés de ses faveurs et de ceux qui ont essayé ses plus terribles revers, dans les temps anciens et modernes*, Paris 1786-1789. *Vie des plus célèbres Marins*, Paris 1789 (όπου συμπεριλαμβάνεται και η δημοφιλέστατη *Vie de Jean Bart*). *Vie des Surintendans de Finances et des Contrôleurs-Généraux*, Paris 1790, x. ἀ. Επίστη, η συνέχιση, από τον τ. 12. x.e (1764 x.e.), της δημοφιλέστατης *Histoire Moderne des Chinois, des Japonnois, des Indiens, des Persans, des Turcs, des Russiens, &c. Pour servir de suite à l'Histoire Ancienne de M. Rollin*, του Αβά François Marie de Marsy, τ. 1-30, Paris 1755-1778, ορισμένοι τόμοι της οποίας ενδέχεται να αποτέλεσαν τα (αδιερεύνητα, ακόμη) πρότυπα των ομόλογων ελληνικών ερανισμάτων του Πολυζών Λαμπανιτσιώτη και του Γεωργίου Κωνσταντίνου, *Παγκόσμια Ιστορία της Οικουμένης*. Το βασιλείον της μεγάλης *Roussie* ήτοι *Μοσχοβίας* (1759), *Ιστορία (παγκόσμιος)* του βασιλείου της Κίνας (1763, 1765· η ιστορία των Βασιλείων της Ινδίας αναγγέλθηκε το 1763, δεν είναι όμως γνωστό αν εκδόθηκε). βλ. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία* (1466 c.i.-1800), τ. 1, Αθήνα 1984, σ. 233, αριθ. 3153-5.

7. Για τις όφεις αυτές, ο συγγραφέας προετοιμάζει τους αναγνώστες του ήδη από την «Ειδοποίηση» προς τους αναγνώστες («Avertissement») του πρώτου και του δεύτερου μέρους· πρβ., αντίστοιχα: «On me blamera peut être d'avoir mis l'amour au nombre des petites causes: mais je prie le Lecteur, avant de me juger, d'avoir égard aux circonstances, qui ont amené l'événement», και: «Si l'on trouve dans cet Ouvrage les exemples du vice bien plus fréquens que ceux de la vertu, c'est une faute que l'on ne doit pas m'imputer: l'Histoire fait ma justification: la vertu s'y rencontre rarement, & le vice s'y présente sans cesse».

ήταν άγνωστη και στην ελληνική έντυπη παραγωγή της περιόδου 1789 χ.ε. («Ανώνυμος του 1789», Σχολείον των ντελικάτων εραστών, Έρωτος Αποτελέσματα, Διηγήματα δύο προς τοις είκοσιν [του Boccaccio], χ.ά.). Αφετέρου, όμως, και ότι το έργο του A. Richer δεν είναι μήτε μια βοκάκεια συνέχεια, μήτε κάποια ελευθέρια εκδοχή που να μας πλησιάζει στα τολμηρότερα από τα κείμενα του Restif de la Bretonne ή στα επώνυμα και ανώνυμα έργα που αποτέλεσαν αργότερα τη λεγόμενη «Κόλαση» της Γαλλικής Εθνικής Βιβλιοθήκης· άλλωστε, η αυστηρή χριτική του Γάλλου συγγραφέα, στην «Ειδοποίηση» προς τους αναγνώστες του *Nouvel essai sur les grands événemens par les petites causes*, κατά των Εγκυροπαιδιστών και της διαφωτιστικής Société de gens de Lettres φανερώνει, ασφαλώς, συντρητική (και, όπως δείχνει το περιεχόμενο του βιβλίου, φιλοκαθολική) τοποθέτηση. Από την άποψη αυτή, εξηγείται καλύτερα και η έλξη που πρέπει να άσκησε το βιβλίο στον Δαούτη, που δείχνει πως προτιμά αφενός τα δοκιμασμένα, ως προς την εμπορική τους επιτυχία, ερανίσματα, και αφετέρου τα όχι και τόσο προχωρημένα, στην ηθική τους ή στις περιγραφές τους, πολιτικά έργα ή ερωτογραφήματα της εποχής· αυτό φανέρωναν, άλλωστε, ήδη οι επιλογές του στην Ανθολογία Διάφορα ηθικά, και αστεία στιχουργήματα, όπου τα μόνα κείμενα που αντιπροσωπεύουν βεβαιωμένα τη γαλλική παράδοση είναι ο βολταιρικός Μέμνων (μέσω της μετάφρασης του όχι και τόσο ριζοσπαστικού διαφωτιστή Ευγένιου Βούλγαρη) και η Επιστολή της Αμερικανής Ζεϊλάς προς τον Γάλλον Βαλκούρ... του Claude-Joseph Dorat, και όχι, π.χ., κάποιο από τα πολλά τολμηρότερα κείμενα του Voltaire που χυκλοφορούσαν στα χρόνια του, ή τα λιμπερτίνικα μυθιστορήματα του Claude-Joseph Dorat, *Les Sacrifices de l'amour* (1771) και *Malheurs de l'inconstance, ou Lettres de la marquise de Syrcé et du comte de Mirbelle* (1772)⁸.

Αν, όμως, η συνέπεια αυτή των ανθολογικών και μεταφραστικών επιλογών του Δαούτη προσφέρει ένα έμμεσο, όσο και σημαντικό, στοιχείο για τη συγγραφική και ιδεολογική του διαμόρφωση, η σποραδική παρέμβασή του σε ζητήματα θρησκευτικής και πολιτικής ηθικής, χοινωνικής ζωής και παιδείας, μέσω των αδιερεύνητων «Σημειώσεων» και των άλλων παρένθετων παρατηρήσεων των Μεγάλων συμβεβηκότων...⁹, παρέχει πιο απτές ενδείξεις για την προσωπικό-

Το έργο αυτό είχε μεγάλη μεταγενέστερη εκδοτική επιτυχία στα γαλλικά, όσο και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες (ο Δαούτης το αποδίδει από τα γερμανικά). Λείπει η πλήρης βιβλιογράφηση των επανεκδόσεων και των μεταφράσεων.

8. Για το τελευταίο, βλ., πρόχειρα, την πρόσφατη επανέκδοση στα *Romans libertins du XVIIIe siècle*, Paris, Robert Laffont, 1993.

9. Όπως, π.χ., για δύο από τα αγαπητότερα θέματά του, την αυστηρή χριτική και διακωμώδηση της δεισιδαιμονίας και της πρόληψης (σ. 297, χ.α.) και την έμφαση στα αγαθά της ευνομίας και της καλής διοίκησης (σ. 393). Στο εὗτος, όλες οι παραπομπές και τα παραθέματα στηρίζονται στο αντίτυπο της Γενναδέου, αριθ. MGL 243.2.

τητά του και τους στόχους του στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Θα περιοριστώ εδώ σε έναν πρώτο, πολύ σύντομο σχολιασμό των πιο συγχροτημένων από τα κείμενα αυτά, δηλαδή των έξι «Σημειώσεων» του βιβλίου, που πάντοτε εισάγονται με αραιογραφημένη την ένδειξη: Σημείωσις ή Σημ., και υπογράφονται με τις λέξεις: Ο Μεταφραστής (για τα πλήρη κείμενα βλ. εδώ, Επίμετρο, αριθ. 1-6)¹⁰.

Η εκτενής πρώτη (σσ. 80-1) αποτελεί υστερόγραφο του χεφ. 15 του βιβλίου¹¹ και, μέσα από μιαν ευεξήγητη για τον «φιλογενή» μετανάστη νοσταλγία και μέριμνα για την ιδιαίτερη πατρίδα του, τον Τύρναβο, και για τον ευρύτερο χώρο της Θεσσαλίας και της βορειοδυτικής Ελλάδας, δίνει ορισμένες ενδείξεις για την εγκύλια μόρφωση του μεταφραστή και αναπτύσσει, μέσω μιας οξείας πολιτικής και κοινωνικής στηλίτευσης, έναν αγαπητό τόπο της χριτικής και της σάτιρας της εποχής, την καταγγελία του διεφθαρμένου και προδότη χοτζάμπαση. Η πολύ μικρότερη δεύτερη σημείωση (σ. 102), στο τέλος του χεφ. 21¹², επαναλαμβάνει ένα συνηθισμένο, στην εποχή, κήρυγμα για την ανάπτυξη των (θετικών) επιστημών και της τεχνικής εκπαίδευσης στον νέο Ελληνισμό, που συνδυάζεται με το γνωστό, από παλαιότερα, διπλό σύνδρομο της πολιτικής σκέψης του λεγόμενου νεοελληνικού Διαφωτισμού στη μετριόφρονα πολιτική εκδοχή του (αναζήτηση της δυτικής αναγνώρισης και, παράλληλα, εξασφάλιση του σεβασμού των Θρωμανών επικυριάρχων μέσω των επιτευγμάτων στην παιδεία και στην επιστήμη). Η συντομότατη τρίτη σημείωση (σ. 112) του τέλους του χεφ. 22¹³ δείχνει μιαν ενδιαφέρουσα, ως την εποχή του Ρήγα και των σύγχρονων του Δαούτη χλεφταρματολών, αίσθηση ηπειρωτικής ιστορικής συνέχειας, αλλά και μια περίεργη εθνολογική και γλωσσική ματιά στον αλβανόφωνο χώρο, που ακούγεται χαριτωμένα στο σημερινό εθνικό και αθλητικό μας παρόν.

10. Η ορθογραφία όλων των παραθεμάτων ενοποιείται, με ανάπτυξη και της σποραδικής συντομογραφίας κ' (=και): χρησιμοποιείται το μονοτονικό σύστημα και κανονίζεται η κεφαλαιογράφηση και η στίξη. Η ιστορική ορθογραφία της βιενέζικης έκδοσης παρουσιάζει αρκετά λάθη, ή συνήθειες της εποχής και ενδιαφέρουσες παρεκκλίσεις, όπως, π.χ.: σ. 80: διχονῶν, ἡράνησαν, ἀπαραλάκτω, καλητέρας, κομωπόλεις, Λάρισσαν, Τρίκκαλα, Σαρισσάνη, ανομονίας, κοζαμπασίδες· σ. 81: ὑδρώτας, κορβωνάν, γενήματα, πέρουν· σ. 112: ὡ ρέ Πύρρω [= ω βασιλεύ Πύρρε; 'Η αντί των: (μ)ωρέ Πύρρο, ή: ορέ μπίρομ]; σ. 120: συνγραφεύς, ἐνοεῖ, ἔχάρησαν [αντί: ἔχάρισαν], ἀνεξήθρησκείαν, διδιγήση, δυσειδαιμονίας· σ. 217: Πάππαν, ἀπαραλάκτον· σ. 383: δυσειδαιμόνων.

11. Ο τίτλος του, σ. 75: «Παιζῶν ἔνας ἀνθρώπος τους κύβους, και χάνων εις αυτό το παιγνίδιον μίαν ικανήν ποσότητα χρημάτων, και μη δυνάμενος διά να την πληρώσῃ πάραυτα, δίδει αφορμήν εις τον αφανισμόν της Ιταλίας, της αλώσεως της Ρώμης, και της εξουσιάσεως της Αφρικής υπό των Βανδάλων, και της κατουκήσεως αυτών εις αυτήν».

12. Ο τίτλος του, σ. 100: «Ἡ ανακάλυψις του ἀλατος εἰς την Ασίαν προέρχεται από έναν χάνην των Ταρτάρων, του οποίου είχε πέσει ένα κομμάτι κρέας καταγήσ».

13. Ο τίτλος του, σ. 102: «Νεανίς τις πηγαίνουσα καθημερινώς και φέρουσα νερόν από μίαν βρύσιν, γίνεται αιτία διά ν' αποστατήσῃ ένας πρίγκιψ των Ταρτάρων εναντίον του ιδίου πατρός του, και να του στερήσῃ και την ζωή του».

Στην τέταρτη σημείωση (σ. 120), που έπεται ύστερα από το χεφ. 24¹⁴, αντιμετωπίζεται με κομψότητα και χαμηλούς τόνους, κατά το πρότυπο περισσότερο του Ευγένιου Βούλγαρη, παρά του Voltaire, η (ρωμαιοχθολική και δυτική) μισαλλοδοξία του απώτερου προτύπου, δηλαδή του βιβλίου του A. Richer, και, παράλληλα, το αντίστοιχο της, η ελληνορθόδοξη θρησκευτική μισαλλοδοξία, ενώ αναγνωρίζεται, χωρίς εθνικά συμπλέγματα, η σύγχρονη του Δαούτη γαλική συμβολή στην επιχράτηση της ορθολογικής σκέψης και της ανεξιθρησκείας. Η πέμπτη σημείωση (σσ. 217-8), που ακολουθεί το χεφ. 41¹⁵, μεταφέρει αρνητικές βιωματικές εμπειρίες του μεταφραστή από την προγενέστερη διαμονή του στις Ηγεμονίες, διευρύνοντας τον επίμονο σύγχρονο γραμματιακό τόπο της φιλαργυρίας και απραξίας των ανώτερων κληρικών και ηγουμένων και της ανάγκης για ουσιαστικότερο φιλανθρωπικό, κοινοτικό και παιδευτικό έργο (με έμφαση και εδώ στη διδασκαλία των θετικών επιστημών και της τεχνολογίας). Τέλος, η εκτενής έκτη σημείωση (σσ. 383-4), που συνοδεύει το χεφ. 82¹⁶ και αποτελεί ένα ορθολογικό κατακεραύνωμα λαϊκών δοξασιών και εθίμων, δίνει την ευχαρίστια στον Δαούτη για μια χεφάτη, αλλά συνάμα και ηθικοδιδακτική αναχεφαλαίωση πάγιων θέσεών του για την πρόληψη και τη δεισιδαιμονία.

Νομίζω πως είναι σαφές, ύστερα από όλα αυτά, ότι τα στοιχεία που παρέχουν οι παραπάνω «Σημειώσεις» δεν μπορούν να μένουν έξω από τις αναζητήσεις που έχουν στόχο την καλύτερη περιγραφή της προσωπικότητας του Ζήση Δαούτη: είναι ενδείξεις που κάμνουν πιο ανάγλυφη την εικόνα του λογίου αυτού, που, μέτριος σε μόρφωση και σε γλωσσική ικανότητα, και μετρημένος σε διαφωτιστική προσδευτικότητα, φαίνεται να κατάφερε να αναμετρηθεί ικανοποιητικά με τις εκδοτικές προκλήσεις και τα γούστα του καιρού του, τυπώνοντας μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα δύο τόσο διαφορετικά, μα και τόσο όμοια μεταξύ τους, απανθίσματα.

Επίμετρο

Αριθ. 1

Ἐκ ταύτης της διηγήσεως πληροφορούμεθα καλότατα ὅτι, θελούσης της Ευδοξίας να εκδικηθῇ διά τον θάνατον του ανδρός της, πόσα κακά και δυστυχίαι

14. Ο τίτλος του, σ. 116: «Τα βασιλεια της Νεαπόλεως και Σικελίας συσταίνονται, διότι, μαλώνοντες δύο ευγενείς Νορμανδοί και μονομαχούντες, θανατώνεται ο ένας».

15. Ο τίτλος του, σ. 214: «Ἐξ αιτίας της προτιμήσεως, την οποίαν δίδει ο πάπας τούς δομηνικάνους από τους αυγουστίνους, διά να έχουν την προτίμησιν μάς αφέσ(ε)ως αμαρτιών μεταξύ ενός Ιουβελάιου χρόνου, δίδει αιτίαν τον Μαρτίνο Λουθέρον να επεχειρισθῇ την ευχαρίστιαν διά να προξενήσῃ το σχίσμα της Καθολικής εκκλησίας, και να γεννήθουν εξ αυτού του ιδίου τα λουθερινά δόγματα».

16. Ο τίτλος του, σ. 380: «Ο Θωμανικός καίσαρε εξαποστέλλει εις την Γαλλίαν ἐνο πρέσβυν, όστις πρέπει να προσφέρῃ βοήθειαν τῷ ἀνακτί Εγρίκῳ τῷ δεκάτῳ πέμπτω, μόνον και μόνον επειδή και κάμνει μίαν παράδοξον εντύπωσιν εις την καρδίαν του η λέξις λιγμέ».

δεν ηχολούθησαν! Τα πάθη της εκδικήσεως των παλαιών χατά δυστυχίαν βλέπομεν οφθαλμοφανώς σωζόμενα και μέχρι του νυν εις ημάς, και πολλά ολίγαι αρεταί, διά να μην είπω μηδεμία, εκείνων. Εκείνοι εξ αιτίας των διχονοιών και προδοσιών των ηφάντων τότε το πάγκοινον βασίλειον του χόσμου, και ημείς απαραλλάχτως και εξ αιτίας τοιούτων και χειροτέρων εγχλημάτων ηφανίσαμεν και αφανίζομεν (ω Θεέ!) καθημερινώς τας χαλυτέρας πόλεις και χωμοπόλεις και σχεδόν ολοχλήρους επαρχίας της μητρός και πατρίδος ημών Ελλάδος. Δεν είναι τα αυτά πάθη και εγχλήματα, αυτά, λέγω, τα φθοροποιά γεννήματα, οι χαρποί και βλαστοί των χιλιοχεφάλων ύδρων, της αμαθείας, λέγω, και δεισιδαιμονίας, τα οποία ηφάντων Λάρισαν, τα Τρίκαλα, τα Άγραφα, τον Τύρναβον, αυτήν την γλυκυτάτην και παμφιλάτάτην μοι πατρίδα, εις την οποίαν ηξιώθην διά να ιδώ χατ' αρχάς το φως του ήλιου και να ποτισθώ με τα πρώτα νάματα της παιδείας και μαθήσεως, και της οποίας η μνήμη και, το τελευταίον και χείριστον, η ελπίς διά να την ίδω ακόμη μίαν φοράν μ' έμεινον εις τα ενδόμυχά μου δαυλοί αχατάσβεστοι; Η Σαρισάνη, η Κοζάνη, Σιατίστη, και η έως χθες ανθούσα και νυν χατερημωθείσα χωμόπολις των Αμπελαχίων και η εμπορικωτάτη σχεδόν πασών των λοιπών πόλεων και χωμοπόλεων της Θεσσαλίας, δεν εξέπεσον από την εύχλειαν και δεν έχασαν την ευδαιμονίαν των εξ αιτίας της ανομονοίας και των προδοσιών; Και διατί; Επειδή και, θέλοντες μερικοί πάλιν από ημάς διά να γένουν χοζαμπασήδες, ήτοι προεστοί και πρόεδροι του λαού, και οι λοιποί δεν το στέργουν και δεν τους δέχονται, ή διά την ασυνειδησίαν και χαμερπεστάτην διαγωγήν της ζωής των, ή τέλος πάντων είναι πληροφορημένοι ότι θέλουν διά να εντρυφούν και να σπαταλίζουν από τους χόπους και ιδρώτας των πτωχών ομογενών και ομοθρήσκων των, και τέλος πάντων ότι θέλουν να θησαυρίζουν χατακλέπτοντες τον γενικόν χορβανάν, όστις εμπεριέχει πάλιν αυτούς τους ιδρώτας και τα αίματα των δυστυχών συμπολιτών και συναδελφών των, και, διά να εκδικηθούν (αυτά τα γεννήματα των εχιδνών και ανάξια υποχείμενα του ελληνικού ονόματος), παίρνουν το χαταφύγιόν των εις τους ηγεμόνας και εξουσιαστάς, και χατατρέχουν, και προδίδουν αναισχύντως και ασυνειδότως. Και ποίους θαρρείς; Αυτούς, λέγω, τους ιδίους ταλαιπώρους Γραικούς, τους ομογενείς και ομοθρήσκους, αυτά, λέγω, τα ίδια πρόβατα της κοινής και γενικής μάνδρας του ποιμένος ημών Σωτήρος, της αγίας Εκκλησίας μας. Και, διά ν' απολαύσουν τον σκοπόν των (αυτά τα αιμοβόρα θηρία), θυσιάζουν την τιμήν της οικογενείας των και τέλος πάντων αιμαρώνουν την εύχλειαν και τας αρετάς του ποτέ λαμπρού και νυν πεπτωχότος γένους μας.

Αριθ. 2

Άμποτε να γενούσι μιμητάι και υπερασπιστάι των επιστημών και τεχνών και οι νυν προύχοντες του γένους μου, όσον οι εκκλησιαστικοί και οι ηγεμόνες, καθώς και οι άρχοντες και οι εμπορικοί, διά να δυνηθώμεν τουλάχιστον ν' απο-

φύγωμεν τον φόγον των αλλοδαπών εθνών, και ν' ανακαλέσωμεν εις την πατρίδα μας, αν όχι άλην την ποτέ εύχλειάν της, τουλάχιστον μέρος αυτής, και διαμέσου της οποίας ν' αποκτήσωμεν την εντελή πίστιν και σέβας των χριστιανών μας, τα οποία συνηθίζουν διά να χαρίζουν ανεπαισθήτως αυτοί εις όλους τους επιστήμονας και τεχνίτας του γένους μας, και να λυτρωθώμεν, τόσον από την χατηγορίαν των πρώτων διά την αμέλειαν και οχνηρίαν μας, όσον και από των δευτέρων την χαταφρόνησιν διά την αμάθειαν και μεταξύ μας συκοφαντίαν και προδοσίαν και δικαίως τρεφομένην αυτών απέχθειαν.

Αριθ. 3

Καθώς ενθυμούνται και σέβονται μέχρι σήμερον οι Αλβανοί το αθάνατον όνομα του ποτέ βασιλέως των Πύρρου, οίτινες, θέλοντες διά να υπερυψώσουν την ευτολμίαν και τα ηρωικά χατορθώματα χανενός ήρωας (παλικαρίου), δεν απολείπουν του να εχφωνούν μεγαλοφώνως και μ' ενδόμυχον ηρωισμόν των το «ντε, ω ρε Πύρρο!», δηλαδή το «έγε, ήρωα, όστις παρομοιάζεσαι αξίως, εκ της ευτολμίας σου και ηρωικών σου χατορθωμάτων, μ' εκείνον τον περιβόητον και αθάνατον Πύρρον και ποτέ βασιλέα μας!».

Αριθ. 4

Ο συγγραφεύς Γάλλος ονομάζει ενταύθα τους Γραικούς απίστους, και εννοεί τους εν Κωνσταντινουπόλει τότε διοικούντας. Πλην ή ούτως ή άλλως πρέπει να τον συγχωρήσωμεν διά ταύτην του την τότε καιρού επικρατούσαν φρενοβλαβίαν του, και να δεηθώμεν τον δοτήρα των αγαθών διά να κα<τα>τάξῃ τας ψυχάς των τεθνηκότων εν κόλποις Αβραάμ και Ισαάκ και να χαρίζῃ όλα τα κατ' ευχήν και επιθυμίαν αγαθά εις τους νυν ζώντας, οίτινες εχάρισαν εις την ανθρωπότητα το πολυτιμότατον υπέρ πάντων των δώρων, την ανεξιθρησκείαν, και τον φωτισμόν της γνώσεως, και έχτοτε έλειφαν οπωσδήποτε αι τοιαύται καταχρήσεις. Επειδή έπταιεν ένας ή χίλιοι Γραικοί, ή άλλου έθνους ανθρώπων, εφρενίτευον και εκατηγόρουν ασυστόλως τε και ασυνειδότως ολόκληρα τα έθνη, ωσάν να συνίσταντο τα έθνη αυτά μόνον από χιλίους ή και περισσοτέρους αριθμού απίστων ή άλλου τινός εγκλήματος ανθρώπων. Και να ευδοκήση η θεία χάρις τού να μας φωτίσῃ και ημάς τους ιδίους, διά να εξαλείφωμεν γενικώς και ολοκλήρως αυτήν την βαρβαρωτάτην συνήθειαν, ήτις επικρατεί και αυξάνει καθημερινώς εις το γένος μας, διά να μην κατηγορώμεν και ημείς ολόκληρα έθνη εξ αιτίας των σφαλμάτων και αδυναμιών τών κατά μέρος, και να παύσουν εν τάχει αυτά τα γεννήματα και οι βλαστοί της αμαθείας και δεισιδαιμονίας, και να θεωρώμεν αλλήλους ως κτίσματα θεία και ως τέχνα γνήσια του θεανθρώπου Σωτήρος και της κοινής μητρός μας, της αγίας χριστιανικής Εκκλησίας.

Αριθ. 5

Άμποτε να εμιμούντο και οι αγιώτατοι πατριάρχαι και αρχιερείς και επίσκοποι, και μάλιστα οι καθηγούμενοι των ιερών μοναστηρίων της Βλαχοβογδανίας του ημετέρου γένους, τον ρηθέντα αγιώτατον πάπαν Λέοντα τον δέκατον, και να εκκενώσουν τα θησαυροφυλάκιά των προς βοήθειαν και εγχαρδίωσιν των ομογενών μας επιστημόνων και τεχνιτών, και ας ευρίσκοντο συκοφάνται διά να τους συκοφαντήσουν και κατηγορήσουν μετέπειτα, καθώς εκείνον τον ἄγιον και αείμνηστον ποιμένα. Η συκοφαντία των τοιούτων, και μάλιστα κατά τον απαράλλακτον αυτόν τρόπον, ότι εκένωσαν δηλαδή τα θησαυροφυλάκιά των διά το κοινόν και γενικόν καλόν της ανθρωπότητος, ήθελεν είναι αναμφιβόλως εν τη ζωή και μετά θάνατον δι' αυτούς όχι φόγος και συκοφαντία, αλλά πολύ περισσότερον ζωηρά αθανασία των ονομάτων αυτών και εντελεστάτη ημιθέωσις των υποχειμένων αυτών παρά των μεταγενεστέρων, διά το αξιομίμητον και αξιομνημόνευτον αυτό Θεώ τε και ανθρώποις ευάρεστον παράδειγμα. Φθάνει να θελήσωσι να γένουν των καλών μιμηταί, και οι τρόποι ευρίσκονται· μάλιστα δε τα ιερά μοναστήρια της Βλαχοβογδανίας, τα οποία έχουν τόσα και τόσα εισοδήματα, ημπορούσαν εύχολα να πράξουν τοιαύτα θεάρεστα έργα, και κατά δυστυχίαν δεν ηξιώθημεν μέχρι τούδε διά να ιδώμεν κανέν σημαντικόν καλόν από τους καθηγουμένους αυτών. Οι ἄγιοι κτίτορες αυτών των μοναστηρίων επροίκισαν αυτά με τόσα και τόσα υποστατικά και υπηκόους και με διάφορα προνόμια, εκ των οποίων τα εισοδήματα να γίνωνται κοινάί τράπεζαι, διά να τρέφωνται πτωχοί, να υπανδρεύωνται πτωχαί και τους τρόπους μη έχουσαι παρθένοι, να βοηθώνται τα σχολεία και οι πτωχοί μαθηταί οι εις αυτά σπουδάζοντες, και άλλα άπειρα καλά. Πλην κατά δυστυχίαν εις την εκεί διατριβήν μου δεν ηξιώθην να ιδώ τίποτε απ' αυτά. Ενδέχεται ούμως διά να εκτελώνται αποχρύφως, και τόσον περισσότερος ο ἔπαινος.

Αριθ. 6

Αν ηθέλαμεν ιδεασθή τον θάνατον τρομερόν, τρέμομεν ακούοντες τ' ὄνομά του, και αν φαντασθώμεν ότι ο θάνατος είναι μία παντελής ανάπαυσις και κατάπausις όλων των κακών μάλλον ή των επωφελών και χρησίμων, τότε αδιαφορούμεν και δεν τον τρέμομεν, αλλά μάλλον ή τον καταφρονώμεν ή και τον επευχόμεθα πολλάκις διά να μας λυτρώσῃ εκ των βασάνων μας. Το ίδιον ακολουθεί και με τα μικρά παιδία, αν οι γονείς των ήθελον διηγηθή παρόντων των τέχνων των περί στοιχειωμένων βουβαλίων και αράπων, και λοιπών ανυπάρχτων πραγμάτων, και μάλιστα καλικαντσάρων και αβροχολάχων. Τότε εκείνα τα παιδία γίνονται τόσον πεφοβισμένα, δειλά, προληπτικά και δεισιδαίμονα, ώστε, επειδή και είχεν εντυπωθή εις την νηπιώδη τρυφεράν ηλικίαν των αὐτῆς η ιδέα και φαντασία, δεν τολμούν διά να εξέλθουν της οικίας των, φοβούμενοι (και άνδρες ὄντες) διά να μη τους καχοποιήσουν τα ρηθέντα φαντάσματα, και προχρίνουν καλύτερα να τους καταχλέψουν και να τους κατακαύσουν οι κλέπται τα οσπίτιά

των, παρά να έβγουν έξω από τα δωμάτιά των. Μάλιστα δε εις όλον το Δωδεκαήμερον, δηλαδή από την ημέραν των Γενεθλίων του Χριστού έως την ημέραν των Φώτων, προτιμούν καλύτερα διά να κατακατουρήσουν και να κατακοπρίσουν την στρωματή των, παρά να έβγουν έξω της στέγης, πιστεύοντες, αν εξέλθωσιν, ήθελον τους πνίξει ή τους ροφήσει το αίμα των οι λεχθέντες καλικάντσαροι και τα φαντασιώδη στοιχειώματα των οσπιτίων, πηγαδίων, υπογείων, γεφυρίων και λοιπών οικοδομών. Όθεν, διά να παύσουν αυτά τα γεννήματα της δεισιδαιμονίας και αμαθείας, τα οποία εξευτελίζουν τον λογικόν και καθ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν θείον άνθρωπον και τον αποκατασταίνουσιν να μη διαφέρη ολοτελώς από τα ελεεινότατα κτήνη, ήτον ευχής άξιον διά να διδάσκουν οι γονείς τα φύλτατά των τέχνα εις την τρυφεράν ηλικίαν των ότι τα τοιαύτα είναι καρποί οίτινες εφύτρωσαν και ανεβλάστησαν εις τας χεφαλάς των αγραμμάτων και ελεεινών δεισιδαιμόνων ανθρώπων, οι οποίοι κανέν αλλο καλόν δεν μας επροξένησαν, παρά να φοβούμεθα και να τρέμωμεν, ευθύς ότε ήθελε πλησιάσει το αιμοδόν σκότος της νυκτός, και να μη τολμώμεν μήτε νερόν να εξαντλήσωμεν από τα πηγάδια, μήτε χρασί να πηγαίνωμεν διά να φέρωμεν από τα κατώγαια, μήτε από τα νεκροταφεία ν' αποκοτώμεν να περάσωμεν. Και διατί; Διά να μη μας κακοποιήσουν πράγματα τα οποία δεν υπήρξαν, μήτε υπάρχουν, μήτε θέλουσι υπάρξει ποτέ· αλλ' η τυφλή αμάθεια και απαιδευσία μάς κάμνει να πιστεύωμεν όλα όσα και αν μας διηγηθούν, χωρίς διά να μεταχειριζόμεθα το λογικόν μας, αυτήν, λέγω, την θείαν προίχα, με την οποίαν ηυδόχησεν ο δοτήρ πάντων των αγαθών διά να μας προικίσῃ, και να τα χρίνωμεν και να ανακρίνωμεν αν δυνατόν να υπάρξωσιν.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ